

18. YÜZYIL MESNEVİLERİNİN İŞİĞİNDA OSMANLI EDEBİYATINDA EDEBÎ ÇÖZÜLME: KLASİKTEKİ KLASİK SONRASI DEVREYE GEÇİŞ*

Dr. Ayşe YILDIZ**

ÖZ: Mesnevi, 11. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Türk edebiyatının tüm coğrafyalarında çok sayıda örnekle takip edilebilen bir edebi formdur. Türk mesnevi geleneğinin Anadolu sahasında oluşmaya başladığı 13. yüzyıldan itibaren eğitici ve öğretici amaçları ön planda olan mesneviler ile din ve tasavvuf konulu mesneviler var olmuştur. 15. yüzyıl sanat yönü ön planda olan mesnevilerin ağırlık kazanması dolayısıyla Türk mesnevi edebiyatının gelişim dönemi, 16. yüzyıl klasik dönemidir. 17. yüzyılda da mesnevi rağbet edilen bir form olmakla birlikte aşk ve macera konulu mesnevilerde önceki yüzyıllara göre bir gerilemiş söz konusudur.

18. yüzyıl Türk edebiyatı 16 ve 17. yüzyıldaki klasik tarzın ağırlıklı bir üslup özelliği olmaktan çıktığı; Mahallî, Bedî (Sebk-i Hindî) ve Hikemî üslupların yanında tâli bir çizgi şeklinde varlığını devam ettirdiği dönemdir.

Bu makalede klasik tarzın hâkimiyetini kaybettiği 18. yüzyıla mesnevi özelinden bakılarak; 18. yüzyıl mesnevileri konu, plan, sebep-i telif, mesnevi içinde yer alan farklı nazım şekil ve türleri, model mesnevi algısındaki değişme ile mesnevilerin sunumu açısından klasik dönem mesnevileri ile karşılaştırılacak ve yüzyılın edebî görüntüsüne mesnevi penceresinden bakılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: 18. yüzyıl Osmanlı Edebiyatı, klasik sonrası, mesnevi, Divan şiiri

* Bu makale, 16-18 Ekim 2009 tarihlerinde, Mardin’de, Prof. Dr. Harun Tolasa hatırasına düzenlenen *V. Uluslararası Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu*’nda sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

** Gazi Üni. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Böl., yildiz@gazi.edu.tr

The Literary Analysis of Ottoman Literature In Light of the 18th Century Mesnevis: A Transition From Classism to Post Classism

ABSTRACT: Mesnevis are literary text that can be seen very widely between 11th and 19th centuries in the Turkish literature in the whole geography. In the tradition of Mesnevi in the Anatolia Region starting in the 13th century, education, teaching and later religion and morality have been the main central attention to these literary works of the era. 15th century is a period of advancement since the literary aspect of the Mesnevis were emphasized and the 16th century is regarded as the classical period. Although Mesnevis have been a preferred form of literary work, love, and adventure have been the main themes in this period of the 17th century. The literary works of the 18th century had changed the style of classic norms of the 16th and 17th centuries ; styles although dominant the previous ones had continued to be used in a secondary form.

By looking at the Mesnevis of the 18th century-a period in which classic style had lost its domination-this article investigates the plan, subject and internal organization of the literary norms, their types in relation to the earlier types of the Mesnevis.

Key Words: 18th century Ottoman Literature, post-classical, masnavi, Divan poetry

GİRİŞ

Türk mesnevi geleneğinin Anadolu sahasında oluşmaya başladığı dönemden itibaren eğitici ve öğretici amaçları ön planda olan mesneviler ile din ve tasavvuf konulu mesneviler var olagelmıştır. Mesnevi edebiyatının başlangıç ya da oluşum dönemi denilen 14-15. yüzyıl Anadolu sahası Türk edebiyatında aşk ve macera konulu mesneviler, sayıca eğitici-öğretici nitelikteki mesnevilere azdır. 15. yüzyıl, Türk mesneviciliğinin gelişim dönemidir. Önceki yüzyıllarda görülen acemilikler bu devrede görülmez. İran mesnevicileri model alınarak yazılan aşk ve macera konulu mesnevilerin yanında dinî, ahlâkî, tasavvufî, tarihî, destanî, menkabevî mesneviler ile sergüzeştname ve hasb-i hâl tarzında yazılmış mesneviler de varlıklarını sürdürür. 16. yüzyıla gelindiğinde mesnevi, klasikleşen edebiyat içinde klasik örneklerini verir. Aşk ve macera konulu mesnevilerin sayıca fazlalığı bir yana nitelik olarak da olgun ve başarılı örnekler verilir. İran'ın usta hamse yazarlarının mesnevileri klasik edebiyatların doğası gereği konu açısından yine model konumdadır ancak bu dönemde yazılan mesnevilere yeniden yazım süreçlerinin başarısına tanıklık edilir.

17. yüzyıl, Anadolu sahası Türk edebiyatının gelişimini devam ettirdiği bir dönemdir. 17. yüzyılda mesnevi, rağbet gören bir form olmakla

birlikte, aşk ve macera konulu mesnevilerde önceki yüzyıla göre bir gerilemiş söz konusudur (Bilkan 2004: 366).

16. yüzyılda zirveye ulaşmış, 17. yüzyılda klasik örneklerle birlikte özgün konulu ve yerel örneklerini vermeye devam etmiş olan Türk edebiyatı, 18. yüzyıla gelindiğinde “klasik üslup” / “kudema tarzı”nın hâkim söyleyiş unsuru olmaktan çıktığı bir süreç yaşar. Klasik dönemde tâli bir çizgi hâlindeki mahallîleşme bu yüzyılda revaç bulur. Öte yandan Nabî'nin izinden giderek hikemî tarz etrafında şiir söyleyenlerin sayısı azımsanmayacak ölçüdedir. 18. yüzyıl mesnevi edebiyatına baktığımızda diğer edebî şekillere paralel olarak klasikten uzaklaşma görülür.

15-16. yüzyıllarda model aldığı edebiyatın klasikleşmiş konularının yeniden yazımı, 17. yüzyıl da ise klasik konularla birlikte yerel konulu ve özgün mesnevi telifleri, Osmanlı mesnevi edebiyatının karakteristiği iken 18. yüzyılda durum tersi bir seyir göstermiş, klasik örneklerin sayısı çok azalmış, yerel konular rağbet bulmuştur. Klasik dönemde “*sanat yönü ön planda olan, okuyucunun edebî zevkine hitap eden, ana çizgisi aşk ve macera olan mesneviler*”in (Ünver 1986: 441) diğer mesnevilere sayıca üstünlüğü olduğu gibi söz konusu mesneviler, klasikleşmiş bir konunun yeniden yazım ilkeleriyle kaleme alınan ve başarılı şairler tarafından iltifat edilen hikâyeler olmuştur. Klasik dönemlerde kabul ve rağbet gören, klasik konuların yeniden yazımı iken, 18. yüzyılda yazılan mesneviler içinde klasik konulu olanların sayısı –nüshaları elde olmayanlar da dâhil olmak üzere- sadece yedidir: bir Leylâ vü Mecnûn, üç Yûsuf u Züleyhâ, bir Husrev ü Şîrîn, bir Mahabbetnâme ve bir Vâmîk u Azra. Bu yüzyılda aşk ve macera konulu mesneviler grubuna dâhil edilebilecek toplam 12 mesnevi vardır. *Defter-i Aşk, Fîrûznâme ve Şevkengîz* aşk konulu olmakla birlikte mahallî konulu realist mesneviler grubundadır. Osmanlı edebiyatının hemen her döneminde klasik konulu mesneviler dışında da mesneviler var olmuştur. Ancak 18. yüzyılda, daha önceki asırlarda mesnevi edebiyatının genel özelliği olmayan bu durum hâkim konuma gelmiştir.

18. yüzyılda mesnevi formunda yazılan eserlerin çoğunlukla nasihatnâme, sergüzeştname, şehrengiz, sâkînâme, sıhhatnâme, sahilnâme; kahramanlık, din, tasavvuf, tarih, , ahlâk ve aşk konulu yani, ağırlıklı olarak İsmail Ünver'in “*okuyucuya bilgi vermek ve onu eğitmek amacı güden dinî, tasavvufî ve ahlâkî mesneviler*” olarak tanımladığı 1. grup; ve “*şairlerin görüp yaşadıkları olayları anlatan, toplum hayatından kesitler veren, kişileri, meslekleri, düğünleri ve belli yöreleri tasvir eden mesneviler*” olarak tanımladığı 4. grup mesneviler (Ünver 1986: 438-444) kategorisinde oldukları görülür.

I. KONULARINA GÖRE 18. YÜZYIL MESNEVİLERİ

18. yüzyılın tespit edebildiğimiz mesnevileri, konuları açısından gruplandırılarak şöyle sıralanabilir:

I.1.Dinî ve Ahlakî Konulu Mesneviler

İsmail Belîğ'in *Gül-i Sad-berg*'i bu yüzyılın manzum yüz hadis tercümesi geleneğinin örneğidir (Kartal 2011: 213; Şentürk-Kartal 2005: 452). Nahîfî, Ahmed-i Mürşidî, Keşfi-i Samakovî, Salâhî Abdullah-ı Uşşakî, Darendeli Bekâî, Necîbî, Mehmed Hamdî Hüseyinî, La'î-zâde Edîb, Selâmî Şeyh Mustafa ile Âkîf bu yüzyılın *Mevlid* yazarlarıdır. (Köksal 2011: 67-68). Dinî türler arasında Vahîd Mahtumî'nin Hz. Muhammed, dört halife ile Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'i konu edinen mesnevisi; Nahîfî'nin *Hicretü'n-nebi*, *Fazîlet-i Şehr-i Ramazân*, *Hilyetü'l-envâr*'ı; Şeyhülislâm İshak Efendi'nin *Bi'setnâme*'si; Nahîfî, Abdülbakî Ârif Efendi, Şeyh İsmail Hakkı Burusevî ve Mecidî'nin *Miraciyye*'leri yer alır. Hz. Muhammed'in fizikî özelliklerini konu edinen tür olan hilyenin de 18. yüzyılda örnekleri vardır. Ârif Süleyman, Abdullah Salâhî-ı Uşşakî, Nahîfî ve Selâmî yüzyılın hilye yazarlarıdır. Nahîfî'nin *Fazîlet-i Savm-ı Şehr-i Ramazan* adlı mesnevisi de dinî türler içinde yer alır. (Kartal 2011: 213-217; Şentürk-Kartal 2005: 454).

Salâhî'nin *Regâibiyye*'si, Şâkir Ahmed Paşa'nın *Tertîb-i Nefis*, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi* ve *Gazve-i Bedr A'zamü'l-gazavat* isimli eserleri dinî konulu mesneviler arasındadır. Nevres-i Kadîm'in *Bedir Gazası*'nın anlatan mesnevisi de yine bu grup mesnevilerdendir (Kartal 2011: 214-215).

Yüzyılın eğitici nitelikteki mesnevileri arasında Sünbülzade Vehbî'nin *Lutfiyye-i Vehbî*, Zarîfî'nin *Pendnâme*, Seyyid Emrullah Emirî Çelebi'nin *Nasihâtname-i Emîrî*, Abdî'nin *Hayâl-i Behcet-âbâd*, Nâimü'ddin Temişvârî'nin *Silk-i Cevâhir*, Ahmed-i Mürşidî'nin *Pend-i Mürşidî*, Şeyh İbrahim Nazirâ'nın *Pendnâme*; Örfî, Necîb (Sultan III. Ahmed), Nazîm ve Emirî-i Kadîm'in *Nasihâtname*, Vahid Mahtumî'nin *Sergüzeşt-i Garib-i Bağdâdî*, Kaygulu Halîl'in *Hâdiü'l-uşşâk*, Lebîb'in *Ta'rîf-i Erkân-ı Salâtiyye Hâricen ve Dâhilen*' adlı eserleri yer almaktadır (Kartal 2011: 216-217; Şentürk-Kartal 2005:452-453).

Mevlana ve Mevlevilikle ilgili eserler arasında Lutfî Mehmed Dede ve Bursalı Ali Rıza'nın *Mevlana Hilyeleri*'nin yanı sıra Nahîfî'nin *Mesnevi Tercümesi* ile Neccârzade Şeyh Rızâ'nın *Hilye-i Hâce Bahâeddîn Şâh-ı Nakşibend* adlı eseri; Esrâr Dede'nin *Mübâreknâme-i Esrâr ve Fütüvvetnâme-i Esrâr* adlı eserleri yer alır. İbrahim Hakkı'nın *Vaslnâme* adlı mesnevisi dervişler için yazılmış bir eserdir (Kartal 2011: 215-217; Şentürk-Kartal 2005: 453).

Zâtî Süleyman Efendi'nin *Sevânihu'n-nevâdir fi Ma'rifeti'l-anâsır*'ı, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Aşknâme*'si, Nahîfî'nin *Enfûsü'l-âfâk*'ı, Hanîf'in *Tûfân-ı Marifet Şerhi*, Mustafa Kâ'il'in *Nâme-i Işk*'ı ve Neylî'nin bir rahibin Müslüman oluşunu konu edinen kısa bir mesnevisi de tasavvuf konulu mesneviler arasındadır (Kartal 2011: 217-218).

I.2. Aşk Mesnevileri

Bu yüzyılda Örfî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u ve *Mahabbetnâme*'si; Köprülüzâde Esad Paşa, Ahmed-i Mürşidî ve Molla Hasan'ın *Yûsuf u Züleyhâ*'ları; Sâlim b. Mustafa b. Ahmed'in *Husrev ü Şîrîn*'i ve Abdurrahman Rahîmî'nin bugün için nüshası bulunmayan *Vamık u Azra*'sı yüzyılın klasik konulu aşk mesnevileridir. Ayrıca bu yüzyılda klasik konuların dışında Enderunlu Fâzıl'ın *Defter-i Aşk*, Kâmî'nin *Fîrûznâme*, Sünbülzâde Vehbî'nin *Şevkengîz*'i ve Vahid Mahdûmî'nin *Nâme-i Aşıkâne-i Manzûm* adlı mektup şeklinde yazılmış kısa bir mesnevisi de bu grup mesneviler arasında değerlendirilebilir (Kartal 2011: 218-220; Şentürk-Kartal 2005: 450- 451, 455- 456).

I.3. Temsilî Mesneviler

18. yüzyılda temsilî mesnevilerin iki örneği bulunmaktadır. Bunlar: Şeyh Galib'in *Hüsn ü Aşk*'ı ve Refî'nin *Cân u Cânân*'ıdır (Kartal 2011: 220).

I.4. Tarihî-Destanî-Menkabevî Mesneviler

Seyyid Vehbî'nin *Sulhiyye*'si, Kâmî'nin *Behcetü'l-feyhâ*, Antakyalı Münif'in *Zafernâme*'si ve Hasîb'in *Silkü'l-le'âl-i Âl-i Osmân*'ı dönemin tarihî mesnevileridir. Bekâyî'nin *Gazavât-ı Seyyid Battâl Gâzî*'si destanî mesnevilerdendir. Na'tî Mustafa Bey'in *Edhem-nâme*'si ile Arpaemînzâde Sâmi'nin Yemen Meliki Tubba'yı konu edinen mesnevileri de bu grup mesneviler arasında yer almaktadır (Kartal 2011: 222-223; Şentürk-Kartal 2005: 456).

I.5. Şehrengizler

Beliğ'in *Âyîne-i Hübân*'ı, Enderunlu Fâzıl'ın *Hübânnâme* ve *Zenânnâme*'si, Vahîd Mahtûmî'nin *Lâlezâr*'ı yüzyılın şehrengizleri arasındadır. Ayrıca Subhîzâde Aziz ve Rasîh'in de şehrengizleri bulunmaktadır. Rûhî'nin *İstanbulnâme*'si ve Kâmî'nin *Tuhfetü'z-vüzerâ*'sı, Hasîb ve Emîn Efendi'nin *Dergehnâme*'leri şehirler hakkında yazılmış eserlerdir. Râmiz'in Edirne tekkelerini ve Neylî'nin Mekke Mevlevihânesi'ni konu alan eseri de şehirlerden bahseden mesneviler arasındadır.

Bu yüzyılda ilk defa görülen sahilnâmeler de şehrengiz türü içinde değerlendirilebilir. 18. yüzyıl sahilnâme yazarları: Mustafa Fennî, İzzet

Efendi, Derviş Hilmî'dir (Kartal 2011: 223-225; Şentürk-Kartal 2005: 457-458).

I.6. Sâkînâmeler

18. yüzyılda Subhîzâde Feyzî, *Mir'at-ı Âlemnümâ*, *Safânâme* ve *Aşknâme* adlı sâkînâmeler kaleme almıştır. Ayrıca, Şeyhî Mehmed Efendi ve Benlizâde İzzet de birer sâkînâme yazmışlardır (Kartal 2011: 225-226; Şentürk-Kartal 2005: 454-455).

I.7. Sergüzeştânâmeler, Hasbihâller ve Arz-ı Hâller

18. yüzyılda Belîğ'in *Sergüzeştânâme-i Fakîr be-Azîmet-i Tokad*'ı ve Halîmî'nin iki sergüzeştânâmesi bulunmaktadır.

Kânî'nin *Hasbihâl*'i, Hasan Yaver'in *Gül-i Sadberg*'i hasbihâl türünün örneklerini oluştururken; Vâhid Mahtûmî'nin *Arz-ı Hâl-i Mahtûmî Berây-ı Sultân Mahmûd Han* ile *Medh-i Kapudan Paşa* ve *Arz-ı Hâl-i Vahid* isimli arz-ı hâlleri bulunmaktadır. Ayrıca Reşîd, Fıtnat Hanım ve Nazîm de arz-ı hâl yazmışlardır (Kartal 2011: 226-227).

I.8. Manzum Sözlükler

Abdurrahman Zâhid-i Konevî'nin *Tevfiye*'si, Antakyalı Şeyh Ahmed'in *Se Zebân*'ı, Eşref Feyzi'nin *Lugat-ı Feyzî* ya da diğer adıyla *Hoş Edâ*'sı, Ahmed Resmî b. İbrahim-i Girîdî'nin *Nazm-ı Girîdî*'si, Mustafa Keskin b. Osmân'ın *Manzûme-i Keskin*'i, Hâfız Abdullah b. Halîl b. Alî'nin *Tuhfetü'l-hâfız*'ı, Mustafa İlmî b. İbrahim'nin *Tuhfetü'l-ihvân ve Hediyetü's-sibyân*'ı, Sünbülzâde Vehbî'nin *Tuhfe-i Vehbî* ve *Nuhbe-i Vehbî*'si, Şemsî'nin *Tuhfe*'si ve Osmân Şâkir b. Mustafa-yı Bozokî'nin *Müsellesnâme-i Şâkir*'i yüzyılın mesnevi formunda yazılmış manzum sözlükleridir (Kartal 2011: 227-228; Şentürk- Kartal 2005: 458-460).

Erzurumlu İbrahim Hakkî'nin *Kıyâfetnâme*'si ve *Ma'ânî-i Hurûfu't-teheccî*'si, Bosnalı Muhlis'in *Delîlü'l-menâhil ve Mürşidü'l-merâhil*'i, Nâtik'in *Tuhfetü'l-harameyn*'i; Nazîr İbrahim'in *Beyân-ı Hurûf-ı Teheccî*'si, Hasan Yaver'in *Fenniye-i Eş'âr*'ı, Arpaemînzâde Sâmî'nin biri Vahid Mahtûmî diğeri musiki makamlarını konu alan birer mesnevisi, Sünbülzade Vehbî'nin mesnevi tarzındaki *Divan Dîbâcesi*, Sâlim'in *Fahriyye*'si, Kâmî'nin çocukların dilini konu alan mesnevisi ile mektup hakkındaki mesnevisi, Nevres-i Kadîm'in *Destâr-ı Hayâl*'i, Cemâl-i Uşşâkî'nin Uşşâkî silsilenamesini konu alan mesnevisi, Lebîb'in hüsnühatla ilgili mesnevisi yüzyılın diğeri mesnevileri arasında sayılabilir (Kartal 2011: 227- 229).

Bugün nesirle ifade edilen ve edebî metin olarak nitelendirilmeyen, bir kısmı bilimsel kategorideki eserlerin, nazmın hâkim form olması sebebiyle mesnevi ile ifade ediliyor oluşu onları edebî mesneviler arasın-

da değerlendirmemiz için gerekçe değildir. Kurguya dayalı ve edebî eser olabilecek, önceki devirlerde sanat yönü ön planda olan aşk ve macera konulu mesneviler grubuna dâhil edilenlere benzer ya da o nitelikteki mesnevilerin sayısı oldukça azdır. Şeyh Galib-*Hüsn ü Aşk*, Enderunlu Fâzıl-*Defter-i Aşk*, Kâmî-*Fîrûznâme*, Sünbülzâde Vehbî-*Şevkengîz*, Örfî Mehmed Ağa-*Leylâ vü Mecnûn*, Mahabbetnâme, Köprülüzâde Esad Paşa-*Yûsuf u Züleyhâ*, Ahmed-i Mürşidî- *Yûsuf u Züleyhâ*, Molla Hasan-*Yûsuf u Züleyhâ*, Sâlim b. Mustafa b. Ahmed- *Husrev ü Şîrîn*, Abdurrahman Rahîmî -*Vamık u Azra* ve Refî-*Cân u Cânân* olmak üzere romantik-aşk mesnevileri kategorisinde 12 örnek yer almaktadır.

Şeyh Galib'in *Hüsn ü Aşk* mesnevisi ve ona nazire olarak yazılan *Cân u Cânân* alegorik mesneviler; *Defter-i Aşk*, *Fîrûznâme*, *Leylâ vü Mecnûn* ile *Yûsuf u Züleyhâ* aşk mesnevileri; *Şevkengîz* ise münazara türünde yazılmış olup aşk mesnevileri grubuna dâhil edilebilir.

Konu açısından klasikten uzaklaştığına şüphe olmayan 18. yüzyıl mesnevileri plan, sebep-i telif, model mesnevi algılayışındaki değişiklik, farklı nazım şekil ve türlerine mesnevi içinde yer verme ve edebî himâye noktasından incelenmiş ve aşağıdaki karşılaştırma yapılmıştır.

II. 18. YÜZYIL AŞK VE MACERA KONULU MESNEVİLERİN KARŞILAŞTIRILMASI

II.1. “Giriş” “ve “Sonuç” Bölümleri Açısından Mukayese

İsmail Ünver, mesnevilerin çoğunlukla birbirine benzeyen belirli bir plan dâhilinde yazıldığı görüşündedir. Bu plan, giriş, konunun işlendiği bölüm ve sonuç bölümü olmak üzere üç kısımdır. Klasik dönem mesnevilerinde genellikle uyulan bu plan, klasik öncesi ya da ilk dönem mesnevilerinin tümünde görülmeyebilir (Ünver 1986: 432-433). Mesnevilerin *giriş* kısmında ilahî ve dünyevî anlamda hiyerarşik sıra gözetilerek besmele, tevhit, münacat, naat, miraciyye, mucizât, medh-i çehâr-yâr, padişah övgüsü, devlet büyükleri övgüsü ve sebep-i telif yer alır.

Ünver'in “3. Grup Mesneviler/Sanat yönü ön planda olan, okuyucunun edebî zevkine hitap eden, ana çizgisi aşk ve macera olan mesneviler” alt başlığı ile ele aldığı eserler, mesnevi geleneğimizin edebiyata dair asıl kısmını oluşturan mesnevilerdir. Bu eserler, Anadolu sahasında mesnevilerin yazılmaya başlandığı devreden itibaren görülmeye başlasa da asıl 15. yüzyılda gelişmiş 16. yüzyılda klasik dönemini yaşamıştır. 17. yüzyılda bir yandan klasik örnekler var olurken öte yandan yerel konulu ve realist mesneviler varlık göstermiştir. Klasik edebiyatın, klasik çizgilerinin yerel olana hızla evirildiği bir dönem olan 18. yüzyılda ise klasikten uzaklaşma eğilimi görülür.

Bilindiği gibi klasik dönem mesnevilerimiz “kitâb” olarak adlandırılmalarının hakkını teslim edercesine uzun soluklu iken 18. yüzyılın - bilinen- tek Leylâ vü Mecnûn’u (Örfî, *Leylâ vü Mecnûn*) ise hacimce önceki yüzyıllarda yazılan Leylâ vü Mecnûnların çok gerisindedir: 214 beyit (Gürgendereli 2002: 73-82). Mesnevinin giriş kısmı ve sebab-i telif bölümü bulunmadığı gibi sonuç kısmı da yoktur. Mesnevi doğrudan doğruya:

*İdenler Kays u Leylâ'yı hikâyet
Bu resme itdiler nakl u rivâyet*

beyti ile başlar. İlk defa Nizamî tarafından mesnevilleştirilen hikâyenin pek çok kesiti konu başlıklarından da anlaşılacağı üzere mesnevide yer almaz. Leylâ'nın evlendirilmesi, İbni Selâm, İbni Selâm'ın ölümü ve Nevfel mesnevide yer olmadığı gibi diğer kısımlar da özetlenerek anlatılmıştır (Gürgendereli 2002: 76-78).

Enderunlu Fâzıl'ın *Defter-i Aşk* isimli 438 beyitlik mesnevisi, şairin başından geçen aşkların ilhamıyla kaleme alınmıştır. Genç erkeklerin sevgili rolünde karşımıza çıktığı bu mesnevide, dört hikâye görülür. Eserin hâtîme bölümü yoktur. Mesnevinin giriş kısmında tanrısal aşktan bahsedilir. Tüm yaratılmışların gerçekte tanrının güzelliğini yansıttığı ünlü tasavvuf nazariyesi, erkek (mahub)lerdeki güzellik yansımaları için de bir dayanak oluşturmuş ve şahid/mahub kavramına mistik bir boyut kazandırılmak istenmiştir. Mesnevisinin sonunda daha önce âşık olduğu çingene güzelini, yıllar sonra derbeder ve çirkin bir hâlde görünce bu tarz sevgilerin gerçek sevgiyi yansıtmadığını ve asıl olanın tanrısal sevgi olduğu ifade edilmiştir (Horata 2004: 526). Eserin hâtîme bölümü bulunmadığı gibi edebiyat araştırmacıları mesnevinin tamamlanmadığı, yarım bırakıldığı görüşündedirler. Buna gerekçe olarak da mesnevinin anlatılan çingene düğünü ile sonlanması, hikâyenin bittiğine dair bir emare olmaması gösterilir (Gibb 1998: 419-421).

Sünbülzâde Vehbî'nin *Şevkengîz* adlı eseri, 18. yüzyılın sonlarına doğru, mahallî üslubun etkisinde münazara türünde yazılmış cinsel içerikli bir mesnevi olup şehrengiz türünden de izler taşır. Münazaralardaki temsili iki nesne ya da kavramın yerini *Şevkengîz*'de iki kurgusal kahraman almıştır. Münazara türündeki nesne ya da kavramların yerini kahramanların alması münazara türü için bir yenilik olarak kabul edilebilir (Süreli 2007: 2). Eserin giriş bölümü yoktur ancak kısa bir hâtîme bölümü bulunmaktadır.

Kâmî Mehmed Efendi'nin *Fîrûznâme* isimli mesnevisi 159 beyitlik küçük hacimli bir aşk mesnevisidir¹. Mesneviye de adını veren Fîrûz

¹ Özlem Ercan, *Fîrûznâme*'nin öğüt vermek amacıyla yazılan temsili mesneviler içinde

adlı kahramanın aşk macerasının anlatıldığı eser, mesnevi bölümlenmesini yansıtan bir plana sahip olmadığı gibi mesnevi içinde olay bölümlenmesini takibe yardımcı olan başlıklar da barındırmaz. Mesnevi doğrudan doğruya;

Meş'al ez-zulmet-i genc-i dehen

Nûr-ı tecellî-i cemâl-i suhan

beytiyle, sözün övgüsünü yaparak başlar. Dokuz beyitlik söze övgünün yapıldığı bu kısmın ardından,

Oldı bu da'vâya bu kasr güvâh

Zevce-i Fîrûza söz oldı penâh

beytiyle hikâyeye başlanır. Mesnevinin sebab-i telif bölümü olmadığı gibi hâtıme kısmına dâhil edilebilecek sadece 1 beyit vardır. Şair bu beyitte, mesnevisini kendisinden sonra gelenlere eser bırakmak için kaleme aldığını ifade eder (Ercan 2002: 119-121).

Ahmed Mürşîdî'nin *Yûsuf u Züleyhâ* (Kadioğlu 2009) mesnevisi, 18. yüzyıl mesnevileri içinde klasik dönem mesnevilerini model olarak yazılan az sayıdaki örnekten biridir. Konusunu ortak İslam edebiyatından alan bu mesnevi, giriş kısmındaki bölümlerden sadece sebab-i telif sahıptir. Ancak mesnevinin klasik mesnevilerdekine büyük ölçüde benzer bir hâtıme bölümü bulunmaktadır. Bu kısımda şair, kutsal kitaplarda yer alan bir hikâyenin mesnevi şeklinde yazılmasının zorluğundan bahseder, hatalarının affını ve hikâyeyi okuyanlardan dua ister.

18. yüzyılın son büyük mesnevisi olan *Hüsn ü Aşk*, 2042 beyitlik alegorik bir aşk mesnevisidir. Konu ve entrik unsur açısından olağanüstü güzelliklere sahip bir mesnevi olmamakla birlikte tasvir, dil kullanımı ve şiir tekniği yönünden başarılı bulunur (Gibb 1998: 390; Horata 2006: 546-547). Eserin uzunca bir giriş ve hâtıme bölümü bulunmaktadır. Girişte tahmid, naat, miraciyye, Mevlana övgüsü ve babası Reşid Efendi'ye övgü yer alırken; hâtıme kısmında eskilerin tarzından giderek yeni bir söyleyişle kaleme aldığı eseri için şairin fahriyesi ve eserin bitimi için düşünülen tarih yer alır.

Hüsn ü Aşk'a nazire olarak yazılan Refî'nin *Cân u Cânân* isimli mesnevisi 2148 beyitlik alegorik bir aşk mesnevisidir. Kurgu ve kahramanların fonksiyonu açısından *Hüsn ü Aşk*'tan farklılık göstermez ancak onun kadar başarılı değildir. *Cân u Cânân*, giriş, konunun işlendiği bölüm ve bitiş bölümlerinin tümüne sahiptir. Mesnevi, kurgu olarak *Hüsn ü Aşk*'a nazire olsa da sebab-i telif bölümünde Refî, Galib'ten farklı olarak

Nabi ve *Hayr-âbâd* hakkındaki olumlu düşüncelerini belirtir (Üstüner 2003: 21-22).

Subhîzâde Feyzî'nin Atayî'nin hamsesine nazire olarak kaleme aldığı hamsesindeki mesnevilerin ilki olan *Heft-Seyyâre*, yedi hikâyeden oluşur. Hikâyelere başlanmadan önce mesnevinin giriş kısmında tevhit ve naat yer alır. Sebeb-i telif kısmı yoktur. Naattan sonra doğrudan ilk hikâyeye geçilir. İlk hikâye, 130 beyitlik kısa bir aşk hikâyesidir. Hikâyenin kahramanı olan tüccarın hacca giderken Sakız adasında Hıristiyan bir kıza âşık olması, kendisinin kâfirlere esir düşmesi sonrasında da o Hıristiyan kızın Müslüman oluşu ve tüccarla evlenmesi konu edilir (Arslan 1999: 48). Heft-Seyyâre'nin ikinci hikâyesi, Berber Ali Çelebi adlı birinin âşık olup evlendiği kişinin gerçekte başka biri ile evli olduğu, kendisi ile hulle gereği evlilik yaptığını sonradan anlayacağı 110 beyitlik kısa bir mesnevidir (Arslan 1999: 49). Heft-Seyyâre'nin üçüncü hikâyesi, Karaman müftüsünün oğluyla cinler padişahının arasında geçen olayların konu edildiği 310 beyitlik bir mesnevidir (Arslan 1999: 50). Dördüncü hikâye, Feyzi tarafından eski bir mecmuada okunmuş ve mesnevi şeklinde kaleme alınmıştır. İki medrese talebesinin bir odada uyuduğu sırada birinin gördüğü rüya sonrasında odanın duvarındaki deliğin ardında vücudu karıncalar tarafından yenilmiş bir yılanı rastlamaları ve bu yılanın bekçiliğini yaptığı hazineyi bularak zengin ve mutlu bir hayat sürmeleri konu edilen mesnevi 100 beyitten oluşur (Arslan 1999: 51). Mesnevinin beşinci hikâyesi, 200 beyitten oluşur. Geçimini kahve satarak karşılayan Halil Efendi ve oğlu Şah Osman'ın rüyaları üzerine kurulmuş bir mesnevidir. Baba oğulun rüyalarının tüm ayrıntılarıyla gerçek hayatta da çıkması, mesnevinin ana konusunu oluşturur (Arslan 1999: 51-52). Heft-Seyyâre'nin altıncı hikâyesi, 110 beyitten oluşur. Ahlâkî zaafı olan bir tellağın namuslu bir kadına musallat oluşu, kadının bu durumdan rahatsızlığı ve rahatsızlığını komşusuyla paylaşmasının ardından kadınların planları sonucu tellağın bir takım eziyet ve işkencelere maruz kalışı ve sonunda zamparalığa tövbe etmesini anlatır (Arslan 1999: 52-53). 100 beyitten oluşan yedinci hikâye, devlet memuru olarak çalışan, kendi hâlinde dürüst bir insanın ölümünün ardından ailesinin yaşadığı maddi sıkıntıları, oğlunun gördüğü rüyanın çağrısına uyarak Şam'a gitmesini ve İstanbul'a döndüğünde evinde define bulmasını konu edinir (Arslan 1999: 53). Mesnevinin hâtime kısmında, mesnevinin yazıldığı süre, bitimine düşülen tarih ile yazarının hatalarından dolayı af isteği ve okuyucudan dua beklentisi yer alır.

Mesnevinin Adı	Giriş Bölümü	Giriş Bölümünde Yer Alan Kı-sımlar
Leylâ vü Mecnûn	-	-
Defter-i Aşk	(79 beyit)	Mukaddime, Der-Tarif-i Âşık, Duâ-yı Padişah-ı İslâm, İbtida-i Manzume
Şevkengîz	-	-
Fîrûznâme	(9 beyit)	Sözün övgüsü
Yûsuf u Züleyhâ (Ahmed Mürşidî)	(32 beyit)	Sebeb-i telif
Hüs n ü Aşk	(239 beyit)	Tahmid, naat, miraciyye, Mevlana övgüsü, Reşid Efendi (Galib'in babası)övgüsü, sebeb-i telif
Cân u Cânân	(209 beyit)	Tevhit, naat, miraciyye, sebeb-i telif
Heft-Seyyâre	(95 beyit)	Tevhit, naat

Tablo 1: Mesnevilerin “Giriş” bölümleri Açısından Karşılaştırılması

Mesnevi-nin Adı	Hâtîme/Sonuç Bölümü	Hâtîmenin İçeriği
Leylâ vü Mecnûn	-	-
Defter-i Aşk	-	-
Şevkengîz	(6 beyit)	Hatalara tövbe, eserin Vehbî tarafından Manisa’da yazıldığı, okundukça zevk alınması ve adının Şevkengîz olduğu.
Fîrûznâm e	(1 beyit)	Kendisinden sonra gelenlere eser bırakmak amacıyla eseri yazdığı.
Yûsuf u Züleyhâ (Ahmed Mürşidî)	(19 beyit)	Hikâyenin kutsal kitaplarda yer alışı sebebiyle hakkıyla edebî bir eser şekline getirmenin mümkün olmadığı, müellifin hatalarının bağışlanması, iki âlemde iyilik dilenme-

		si, tüm müminlerin affi isteği, Hz. Muhammed'e salavat, hikâyeyi okuyan, dinleyen ve yazana rahmet dilekleri.
Hüsn ü Aşk	İki ayrı başlıkta toplam 32 beyit (Fahriye-i Şâirâne) 14 beyit), (Hakikat-i Hâl ve Hâtîme-i Kitâb) (18 beyit)	Müellifin eskilerin usulünden giderek yeni bir söyleyişle mesneviyi kaleme aldığı, hata bulmaya çalışanlara beş beytine nazire söylemeye davet edilerek meydan okunması, sırlarının mesneviden aldığı, müellifin söz sultanı olduğu; Mevlana'nın feyziyle ortaya çıkan bu eser için müellifin kendi kaleminin hak iddia etmemesi, mesnevinin bitişine düşürülen tarih.
Cân u Cânân	7 ayrı başlık hâlinde hâtîme içerikli bölüm var. Toplam 152 beyit. Başlıklar: (Fahriye-i Şairâne Tahdîs-i Nimet-i Feyz) (19 beyit), (İtmâm-i Kelâm ve Hasb-i Hâl-i Hod ve Hâl-i Zamân) (9 beyit), (Teshîhât-ı İn Manzûme be-Müşebbehât-ı Münâsebe) (22 beyit), (Cevlân-ı Hâme-i Sertîz der-hakk-ı Mîr-i herze-gû) (27 beyit), (Te'dîb ü terbiye-i nefis) (44 beyit), (İtirâf-ı Acz-i Hod Şükr-i Cenâb-ı Hudâ) (9 beyit), (Münacât-ı Fakîr be-dergâh-ı Mevlâ) (22 beyit).	Böyle bir eser vücuda getirdiği için müellifin kalemine övgü, gazel, rubai, kaside, kıt'a, nazım ve terkihibend ve mesnevinin tümünün başarılı olduğu, zamanının Nef'i'si değil Husrev'i olduğu iddiası; hüner sahiplerinin sözlerinin (başarılı eserlerin) kıymetlerinin anlaşılmasından ve kıskançlıklardan yakınma; mesnevisinin her beyit, mısra hatta harflerine yönelik övgü; şiirini beğenmeyenlere meydan okuma; dünyanın geçiciliği ve insanı aldatıcı tuzaklarına karşılık uyarılar; mesneviyi yazma ilhamı verdiği için tanrıya şükür; günahlarının bağışlanması, dualarının kabulü; iman ile ölüm dileği ve mesneviye tarih düşürme.
Heft-Seyyâre	(45 beyit)	Mesnevinin iki ay içinde yazıldığı, ismi, beyit sayısı, kadımlar ve kurnazlıkları konusunda erkeklere uyarı, mesnevisini edebiyattan anlamayanların okumaması isteği, hatalarının bağışlanması, mesnevinin yazılış tarihi ve dua ile anılma beklentisi.

Tablo 2: Mesnevilerin “Hâtîme” bölümleri Açısından Karşılaştırılması

II.2. “Sebeb-i Telif”leri Açısından Karşılaştırma

Belirli bir konu etrafında yazılan müstakil mesnevilerin klasik dönem örneklerinin hemen tamamında sebeb-i telif bölümleri bulunur. Mesnevilerin sebeb-i telif bölümleri de 18. yüzyıl mesnevilerinde çehre değişir. Klasik dönem mesnevilerinde çoğunlukla kurguya dayalı bir sebeple var olan sebeb-i telifler, müellifin eseri yazma macerasını uzun uzadıya okuru ile paylaştığı, örnek aldığı mesnevicilerin isimlerini andığı, aynı konulu mesnevilerin daha önceki yazımlarından beğeni ya da eleştiri ifadeleriyle bahsedildiği kısımlardır. Ancak klasik dönem mesnevilerinde çoğunlukla görülen bu tarz sebeb-i telifler, klasik öncesi ve sonrası dönemde mesnevilerde ya nitelik değiştirerek var olmuş ya da tümünden bu bölüm ortadan kalkmıştır.

18. yüzyıl aşk ve macera konulu mesnevilerin sebeb-i teliflerine bakacak olursak; Örfî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u, Sümbülzâde Vehbî'nin *Şevkengîz*'i, Kâmî'nin *Fîrûznâme*'si ve Feyzî'nin *Heft-Seyyâre*'sinde sebeb-i telif bölümü olmadığı görülür.

Klasik mesnevilerde sebeb-i telif başlığıyla görmeye alıştığımız mesnevinin yazılma sebep ve macerasının anlatıldığı kısım *Defter-i Aşk*'ta “İbtidâ-i Manzûme” başlığı altında yer alır. Fâzıl burada, yaşadığı aşk macerasını değiştirmeden anlatacağına yemin eder ve güzeller için Şehnâme olacağını düşündüğü eserini, kendisinden bir yadigar bırakmak amacıyla kaleme aldığını ifade eder (Kavruk 2003: 317-318):

*Olduğu gibi yazıldı bu rakam
Hiç hilâf olmadı li'llâhi kasem
Yâdigârum kala bu eyyâma
Ola dil-berler için şeh-nâme
Tesmiye eylemişem Defter-i 'aşk
Çünkü her beyti peyâm-âver-i 'aşk*

Ahmed Mürşidî'nin *Yûsuf u Züleyhâ* mesnevisinde konunun anlatıldığı bölüme kadar olan 32 beyitlik kısım, her ne kadar sebeb-i telif olarak tanımlanmışsa (Ayan 2009: 262) da aslında bu kısımda, sebeb-i teliflerde görmeye alışkın olduğumuz, şairin hikâyeyi yazma sebebi ve macerasını okuruyla paylaşma çabası yoktur. Sadece son altı beyitlik kısım, herhangi bir başlık taşımaksızın mesnevinin konusu, müellifinin yazma girişiminden bahseden sebeb-i telif görünümlü bir kısımdır.

Hüsn ü Aşk'ta, “Der-Beyân-ı Sebeb-i Telif” başlığını taşıyan 67 beyitlik kısımda şair, geleneğe uyararak mesneviyi yazma macerasını anlatır. Şeyh Galib, eserinin sebeb-i telif kısmında, daha önce yazılmış ve edebî çevrelerce çok beğenilmiş bir eserden daha güzelini yazabileceği iddiasıyla mesneviyi kaleme aldığını ifade eder (Kavruk 2003: 321).

Cân u Cânân'ın sebep-i telif kısmı 50 beyit olup, “Der-Sebebi Nazm in Manzûme-i Ra'nâ” başlığını taşır (Üstüner 2003: 52). Sebebi telif bölümünde Refî, tıpkı Galib'in *Hayr-âbâd* övgüsünü kendine meydan okuma ve sınav olarak algılaması gibi o da *Hüsn ü Aşk*'taki “Beş beytine bir nazîre söyle”/ “Ol gevheri bul da sirkat eyle” (Okay-Ayan 1992: 348) ifadelerini bir meydan okuma olarak algılar. Galib'ten farklı olarak Nabî ve *Hayr-âbâd* hakkındaki olumlu düşüncelerini belirtir.

Mesnevinin Adı	Sebeb-i Telif Bölümü	Sebeb-i Telifin İçeriği
Leylâ vü Mecnûn	-	-
Defter-i Aşk	(37 beyit)	Kendisinden bir yadigâr bırakmak amacıyla yaşadığı aşk maceralarını değiştirmeden anlatacağını beyan etmesi.
Şevkengîz	-	-
Fîrûznâme	-	-
Yûsuf u Züleyhâ (Ahmed Mürşidî)	(32 beyit)	Hikâyeyi yazma gerekçesi ve macerası yok. Son altı beyitte mesnevinin konusu ve müellifin bu konuda bir mesnevi yazma girişimden bahsedilir.
Hüsn ü Aşk	(67 beyit)	Müellifin, Nabî'nin eserinin orijinal olmadığını, Attar'dan, Nizami'den ve çeşitli Fars ve Türk şairlerinden etkiler taşıdığı iddiası üzerine, bu iddiasını ispata davet edilmesi; müellifin bunu imtihan kabul ederek eserini yazmaya koyulması.
Cân u Cânân	(50 beyit)	Bir bahar mevsiminde kendisine ilham hâlinde gelen beyitlerle bir eser yazma düşüncesi oluşur. Zaman zaman okuduğu Nabî'nin Hayrabad'ının aslında başarılı bir eser olduğunu, Nabî'nin bu noktada hakkının teslim edilmediğini, Nabî'yi töhmet altında bırakan kişinin eserine nazire yazarak onun meydan okumasına da aynı zamanda cevap vermiş olacağını, Mevlana'dan feyz alarak mesneviden etkilendiğini, sonuna kadar okunmadan eseri hakkında karar verilmemesi isteği.
Heft-Seyyâre	-	-

Tablo 3: Mesnevilerin Sebeb-i Telifleri Açısından Karşılaştırılması

II. 3. Farklı Nazım Şekil ve Türlerinin Mesnevi İçinde Yer Alışı Açısından Karşılaştırma

Mesneviler, uzun soluklu anlatılar oldukları için mesnevi içinde farklı nazım şekil ve türlerine dair örneklerle yer vermek gelenek hâlini almıştır.²

Türk mesnevilerinin karakteristiği olarak görülen mesnevi içinde farklı nazım şekil ve türlerinin kullanımı 18. yüzyıl mesnevilerinde çehre değiştirir. Yüzyılın aşk ve macera konulu pek çok mesnevisinde mesnevi içinde farklı nazım şekillerine rastlanmazken, farklı nazım şekillerinin örneklerinin mevcut olduğu sayıca az bir kısmında, tardiyye (*Hüsn ü Aşk* ve *Cân u Cânân*), muhammes, rubaî, terakib-bend ile daha az sayıda gazel görülür. Görüleceği gibi hem nazım şekillerinin mesnevi içindeki tasarrufunda hem de niceliğinde değişimler mevcuttur.

Örfî'nin mesnevisinde farklı nazım şeklinde yazılmış manzume olarak sadece beş beyitlik bir gazel yer alır bu gazel, mesnevi ile aynı vezindedir.

Defter-i Aşk içinde farklı nazım şekillerine rastlanmaz. Klasik mesnevilerin giriş kısmında görülen dinî ve dünyevî hiyerarşi gözetilerek yapılan övgü, yakarı ve himâye talepli şiirler, *Defter-i Aşk*'ın giriş kısmı olarak değerlendirilebilecek 36 beyitlik "Mukaddime"de bulunmaz³. Mukaddime kısmından sonra, Klasik mesnevilerde görülen aşk tarifi hakkındaki kısım burada "Der-Ta'rif-i Âşık" başlığı altında âşıkın tarif ve tasviri olarak görülür. *Defter-i Aşk*'ta eserin sunulduğu kişinin övgüsünün karşılığı olarak "Du'â-yı Pâdişâh-ı İslâm" başlığı altında 13 beyitte Sultan Selim'in övgüsü yapılır. Dört farklı hikâyenin anlatıldığı mesnevîde, hikâ-

² Mesnevi içinde farklı nazım şekillerinin yer alması ilkin İran Edebiyatında görülmüş olmakla birlikte Türk mesnevileri içinde yer alan gazeller, İran mesnevilerine göre hem sayıca daha çok hem de teknik açıdan daha başarılı bulunmuştur. Bugünkü bilgilerimize göre İran edebiyatında mesnevi içinde farklı nazım şekillerine yer verme ilk olarak Ayyukî'nin *Varka ve Gülşah* adlı mesnevisinde görülür. Ancak bu mesnevîde yer alan gazeller, mesnevi ile aynı vezindedir. Türk edebiyatında mesnevi içinde gazel söyleme ilk olarak Yûsuf-ı Meddah'ın *Varka ve Gülşah*'ında görülür ve bu gazeller mesnevi ile farklı vezindedir. Türk mesnevilerinin karakteristiği olarak kabul edilen mesnevi içinde farklı nazım şekilleriyle verilen örnekler, divanlarda bağımsız bir şiir olarak yer alabilecek niteliktedir (Dankoff 1984: 23).

³ Mesnevilerin Giriş kısmında besmele, tevhit, münacat, naat vb. şekilde var olan türlere karşılık, *Defter-i Aşk*, besmeleye göndermeye yapan "B'ism-i ebrû-yı siyâh-ı canan/Kıssa-i aşka gerektir unvân" beytiyle başlar. Ardından tanrıya şükür ve tanrının cemal sıfatı ile bu sıfatının yansımalarının dile getirildiği kısım yer alır. Eserde müstakil bir miraciyye olmamasına rağmen "Rehber-i âlem-i bâlâdır 'aşk/Nerdübân-ı der-i Mevlâdır aşk" beytiyle Hz. Muhammed'in miracına gönderme vardır. (Kuru 2005: 479-494).

yelerin her biri birbirinden bağımsız olup mesnevi hacim olarak da klasik dönem mesnevileri ile kıyaslanmayacak kadar kısadır.

Şevkengîz ve Fîrûznâme'de, farklı nazım şekil ve türlerine ait örnekler de yoktur.

Ahmed Mürşîdî'nin *Yûsuf u Züleyhâ* mesnevisi tevhit, münacat, naat, din ve devlet büyüklerinin övgüsü gibi bölümler olmaksızın⁴ doğrudan doğruya, Kureyşli müşriklerin Hz. Muhamed'i öldürme planları karşısında Cebrail aracılığıyla gelen hicret emriyle başlar (Ayan 2009: 262).

Hüsn ü Aşk'ta mesnevi içinde kullanılan farklı nazım şekil ve türlerine bakılacak olursa, mesneviden farklı nazım şekli olarak sadece tardiyenin yer aldığı görülür. *Hüsn ü Aşk*'ta altı bentlik 4 tardiyeye bulunur. Mesnevideki farklı nazım türünün tek örneği ise sâkînâme'dir. Hitâb-ı Sâkî başlığını taşıyan 12 beyitlik 2; 10 beyitlik 1; 16 beyitlik 1 sâkînâme bulunur.

Cân u Cânân'da mesnevide kullanılan farklı nazım şekil ve türleri ise şu şekildedir: Vezinleri mesnevi ile aynı, biri yedi, diğeri dokuz beyit olan 2 gazel; altı bentlik 1 muhammes; 3 tardiyeye; 1 nazım, 1 rubai, 1 terkiybend.

Mesnevinin Adı	Farklı Nazım Şekilleri	Farklı Nazım Türleri
Leylâ vü Mecnûn	1 gazel (beş beyit)	-
Defter-i Aşk	-	Medhiye (3. Selim)
Şevkengîz	-	-
Fîrûznâme	-	-
Yûsuf u Züleyhâ (Ahmed Mürşîdî)	1 gazel (sekiz beyit), 1 muhammes (gazel başlığı taşır, altı bent), 1 murabba (gazel başlığı taşır üç bent)	-
Hüsn ü Aşk	4 tardiyeye ⁵ (altı bent)	Tahmid, naat, miraciyye,

⁴ Müstakil bölümler hâlinde bahsedilen bölümler olmamakla birlikte, besmele, tevhit, naat, sahabe övgüsü içerikli bir ya da birkaç beyitlik örneklere rastlamak mümkündür.

⁵ Tardiyenin bir nazım şekli olup olmadığı konusunda tartışmalar bulunmaktadır. Ancak bu çalışmanın amacı nazım şekillerinin isimlendirme sorunu olmadığından, incelenen mesnevi neşirlerindeki "tardiyeye" başlıkları nazım şekli olarak değerlendirilmiştir. Konu ile ilgili bkz.: Güner 2008: 241-249.

		medhiye (Mevlana övgüsü, Reşid Efendi –Şeyh Galib’in babasının-övgüsü), sâkînâme (12 beyitlik 2; 10 beyitlik 1; 16 beyitlik 1)
Cân u Cânân	2 gazel (yedi ve dokuz beyit), muhammes (altı bent), 3 tardıyye, 1 nazım, 1 rubai, 1 terki-bend	Tevhit, naat, miraciyye
Heft-Seyyâre	-	Tevhit ve naat

Tablo 4: Mesnevilerin Farklı Nazım Şekil ve Türlerinin Mesnevi İçinde Yer Alışı Açısından Karşılaştırılması

II.4. “Model Mesnevi” Algılayışındaki Değişim Açısından Karşılaştırılması

Klasik Edebiyat dairesindeki eserler, edebiyatın klasik konularının yeniden yazımları şeklinde gerçekleşir. Klasik dönemde mesnevi konularının genellikle İran’ın klasik mesnevilerinden yeniden yazım/nazire olarak oluşturulmalarına karşılık 18. yüzyılda mesnevi konularının klasik çizgiden uzaklaştığı görülür. 18. yüzyıla gelinceye kadar Anadolu sahası Türk edebiyatında mesneviler, genellikle *Hüsrev ü Şîrîn*, *Vamık u Azra*, *Leylâ vü Mecnûn*, *Yûsuf u Züleyhâ* gibi Doğu edebiyatlarına farklı yüzyıllarda farklı şairler elinde tekrar tekrar yazılan klasik konulu olup yerel konulu mesneviler sayıca daha azdır. 18. yüzyıla gelindiğinde tam tersi bir tablo ile karşılaşılır. Yerel konulu mesneviler sayıca çok fazla, klasik konulu mesneviler çok az olduğu gibi, klasik konulu mesneviler hem hacim olarak çok azalmış hem de plan açısından klasik çizgiden çok uzaklaşmıştır. 18. yüzyıl Osmanlı edebiyatında şehrengiz, sahilnâme, nasihatnâme, sulhiyye, sergüzeştname gibi “hayatın içinden” mesnevilerin sayıca diğer konulu mesnevilere üstünlüğü görülür.

Aslında, Anadolu sahasında gelişimini sürdüren Osmanlı edebiyatında klasik çizginin ve edebî geleneğin sorgulandığı dönem 18. yüzyıldan önceye dayanır. Mahallîleşme, Türkî-i Basit, Sebk-i Hindî ve Hikemî Tarz’ın şiirde yer bulması, klasik söyleyişe yeni bir soluk getirmek ya da ona alternatifler aramak şeklinde değerlendirilebilir. 15. yüzyıldan itibaren başarılı örneklerini veren, 16. yüzyılda klasik dönemini yaşayan, 17. yüzyılda bir yandan klasik örnekler vermeye devam eden diğer yandan özgün konulu mahallî ve realist mesnevilerle varlığını sürdüren Türk edebiyatı⁶, mesnevi vadisinde asırlardır yeniden yazılan klasik konular-

⁶ Özgün konulu, mahallî ve realist konulu mesneviler denilince akla gelen ilk

dan 18. yüzyılda hızla uzaklaşır. Bu yüzyılda klasik konulardan sadece Yûsuf u Züleyhâ ve Leylâ vü Mecnûn hikâyeleri yeniden yazılmıştır. Kalan aşk ve macera konulu mesneviler ya yerlidir ya da *Hüsn ü Aşk* gibi alegorik tarzda yeni bir söyleyiş denemesidir.

Aynı konunun klasik edebiyatlarda farklı devirlerde farklı sanatçılar tarafından yeniden yazımı, alışılmış bir durumdur. Ancak burada sanatçıyı bekleyen zorluk, aynı konuyu farklı bir şekilde söylemek yani söyleyişte yeniliği, orijinaliteyi yakalamaktır. Klasik dönem şairlerinde model mesnevi ile boy ölçüşebilecek tarzda yeniden yazımlar söz konusuydu. Okuyucu konu aynı olsa dahi yeni ve farklı bir söyleyişe ilgi duyabilmekteydi. Ancak, söyleyişte yenilik yakalanamadığı zaman yüzlerce yıldır bilinen hikâyelerin mesnevileri de doğal olarak rağbetten düşecek ve edebiyatın diğer sahalarında olduğu gibi mesnevide de klasik olandan uzaklaşılacak, yerel olan rağbet bulacaktı.

Osmanlı-İran ilişkilerinin sürekli savaşlarla gerginleşmesi, İran edebiyatının klasik dönemini kapayarak kendini tekrar ettiği ve giderek kan kaybı yaşadığı bir döneme girmesi de Osmanlı şairlerinin model edebiyattaki bu itibar kaybından etkilenmeleri ve mahallî olana yönelmelerinin gerekçeleri arasında düşünülebilir. Kısacası, 18. yüzyıl Osmanlı edebiyatı, klasik estetiğin mesnevi alanında da çözüldüğü bir devre olmuştur.

II.5. Mesnevilerin Sunulduğu Kişiler/Edebi Hâmiler Açısından Karşılaştırılması

İstanbul'un fethinden sonra her alanda gelişen Osmanlı devletinde, Hz. Muhammed'in sünneti olduğu kabul edilen ve Doğu dünyasında Gazneli Mahmud'dan itibaren bir devlet geleneği şeklinde devam eden sanat hâmilliği, pek çoğu kendileri de birer şair olan Osmanlı padişahlarının sanatçıları himâye etmesi ve bu konuda devlet erkânına da örneklik etmesini beraberinde getirmiştir. Anadolu sahası Türk edebiyatının başlangıç devirlerinde Anadolu beyleri adına telif ya da tercüme edilen eserler, İstanbul'un fethiyle birlikte padişah, veziriazam, vezirler, üst düzey bürokratlar olmak üzere farklı konumlardaki sanat hâmileri adına telif edilir olmuştur.

18. yüzyılda siyasi alandaki gerileyiş, padişahların saltanat sürelerinin kısılması, askerî alandaki başarısızlıklar ve tahttan indirmeler her şeye rağmen sanatın hâmisi olmayı bir gelenek hâline getiren Osmanlı

isimlerden biri de Sâbit'tir. 1712'de ölen Sâbit, yüzyılın başında öldüğü için olsa gerek edebiyat tarihlerinde 17. yüzyıl şairleri arasında yer alır (Şentürk-Kartal 2005: 390; Bilkan 2004: 399; Mengi 1994: 195). Derenâme ve Berbernâme gibi özgün konulu mesneviler yazar Sabit'in eserleri, edebiyat tarihlerindeki bu konumlandırma gereği 18. yüzyıl mesnevi edebiyatına dâhil edilmemiştir

yönetici ve bürokratlarının bu geleneği devam ettirmesini zorlaştırırsa da tamamen engellememiştir. Dönem padişahlarının kendilerinin de şair ya da müzisyen olmaları en kötü ihtimalle şiir ve müzikten anlamaları, bu yüzyılda özellikle III. Ahmed ve III. Selim dönemlerinin sanat açısından verimli yıllar olarak geçmesine zemin hazırlamıştır. Padişahların yanı sıra dönemin ünlü sadrazamları Damad İbrahim Paşa ve Koca Ragıp Paşa'nın da önemli sanat hâmeleri olduğu bilinmektedir. Ancak siyasi hayatta gerilemiş ve istikrarsızlık sanat hâmilğine de yansımış, şairler bekledikleri himâyeyi göremediklerini iddia edip daha çok tarih yazmaya yönelmişlerdir (Horata 2004: 459). Önceki yüzyıllarda padişah ve devlet erkânının sanat hâmilği yapan yönü bu yüzyılda büyük ölçüde doldurulamamıştır⁷. Edebî hâmi noktasındaki bu çıkmaz, yüzyılın mesnevi üslubu üzerinde de etki yaratmış olmalıdır. Daha önceki yüzyıllarda görmeye alışkın olduğumuz zafernâme, gazavatnâme ve fetihnâme gibi türlerin mesnevi formundaki yazımları bu yüzyılda ender örneklerde kalmışken, sulhiyye ve sahilnâme gibi bu yüzyıla özgür realist mesneviler ile şehrengiz ve şehrengizle yakınlığı olan Hubânnâme, Zenannâme, Şevkengîz vb. aşk mesnevileri görülür (Sürelli 2007: 30).

16. ve 17. yüzyıllarda mesnevilerin bir hâmi adına telif edilmesinin genel bir tutum olmasına karşılık, 18. yüzyılda Lale Devri dışında devletin sürekli olumsuz şartlarla mücadele etmesi, klasik olana rağbetin azalması, mesnevilerin klasik dönemki hacimlerle kıyaslanmayacak ölçüde az sayıda beyitten oluşması gibi sebeplerle artık bir hâmiye sunulmadığı da görülmektedir. Bu da mesnevilerin sunumu açısından klasik sonrası devreye geçişin bir göstergesi şeklinde yorumlanabilir.

SONUÇ

Bu çalışmada 18. yüzyıl Türk edebiyatına mesnevi penceresinden bakılarak klasik edebiyatın neresinde durduğu sorgulanmış ve şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1) Klasik dönemde çoğunlukla Fars edebiyatının hamse sahibi usta mesnevicilerinin ele aldığı konuların yeniden yazımı, Osmanlı mesnevi edebiyatının karakteristiği idi. Şehrengiz, gazavatnâme, nasihatnâme vb. konulu mesneviler ile yerel konulu mesneviler, mesnevi edebiyatı içinde nicelik ve nitelik olarak klasik konulu mesnevilere üstün değildi. 17. yüzyılda bir yandan klasik konulu mesnevilerin yeniden yazımı görülürken öte yandan mahallî konulu özgün ve realist mesneviler yazılmıştır. 18. yüzyılda ise klasik konulara rağbet azalmış daha çok yerel konulu mes-

⁷ 18. yüzyıl sonundaki edebî hâmide değişim noktasında Kayahan Özgül, gelenekte hâmiye muhtaç olan şairin yerini bu dönemde şiirin konu ve hedef kitle açısından yön değiştirmesine bağlar. Özgül'e göre, matbu divanların varlığı, şairin hedefini sokaktaki insan yapmıştır (Özgül 2006: 610-611).

neviler ile şehrengiz, sulhiyye, pendnâme, mesnevi tercümelere, dergahnâme, sahilnâme gibi konulara ilgi artmış hatta bunların bir kısmı ilk defa bu yüzyılda görülmüştür

2) Klasik dönem mesnevilerinin belirli bir plan dâhilinde yazıldığı bilinir. Bu plan giriş, konunun işlendiği bölüm ve sonuç olmak üzere üç ana kısımdan oluşur ve genellikle klasik dönem mesnevilerinin hemen hepsinde yer alır. Klasik edebiyatın ortak bir konusunun yeniden yazımlarında bile Türk mesnevilerinin giriş kısmı özellikle de sebab-i telifleri, müelliflerin eseri yazma macerasını okuru ile paylaştıkları ve mesnevide asla ihmal edilmeyen, özenle kaleme alınan kısımlardır. Ancak 18. yüzyıla gelindiğinde klasik konuların rağbetten düşmesinin yanı sıra mesnevilerin giriş kısımlarının da klasik dönem mesnevileri ile ayrılıklar gösterdiği tespit edilmiştir. İlahî ve dünyevî hiyerarşiye uygun bir şekilde mesnevilerin giriş kısmında sıralanan besmele, tevhit, münacat, naat, miraciyye, dört halife övgüsü, padişah ve diğer edebî hâmlerin övgüsü, 18. yüzyıl mesnevilerinde ya tamamen ortadan kalkmış ya da tevhit ve naatla -ve az sayıdaki örnekte bunlara ilave olarak miraciyye ile- sınırlı kalmıştır. Bunun istisnaî örneği olarak *Hüsn ü Aşk* ve kısmen *Defter-i Aşk* sayılabilir. Giriş bölümündeki bu şiirlerin, çoğu mesnevide sadece dinî övgü şiirleriyle sınırlı kalması, şairin eserini sunacağını edebî hâmiden mahrumiyetinin de göstergesidir.

3) Klasik dönem Türk mesnevilerinde mesnevi yazarı eserini yazma macerasını, genelde kurmaca bir gerekçe ile okuru ile paylaşır. 18. yüzyıl mesnevilerinde ise sebab-i telif kısmı olmadan doğrudan hikâyeye başladığı aşk ve macera konulu mesneviler yarıya yakın bir orandadır. Mevcut sebab-i telifler içinde *Hüsn ü Aşk* ve ona nazire olarak yazılan *Cân u Cânân*'ın sebab-i telifleri klasik dönem sebab-i teliflerine en benzer olanlardır.

4) Klasik dönem mesnevilerinin genellikle hâtîme bölümleri mevcut olup plan açısından da birbirine benzer. Klasik dönem mesnevilerinin beyit sayıları fazla olduğu için bu mesnevilerde hâtîmelerin *hâtîme*, *hâtîmetü'l-kitab*, *hâtîme-i kitab*, *tamam şoden* vb. başlıklar taşıdığı, kimi zaman da konunun işlendiği bölümden sonra hemen hâtîme bölümünün gelmeyip, fahriye, mevize, münacat vb. bölümlerin geldiği görülür (Ünver 1986: 447). 18. yüzyılın aşk ve macera konulu mesnevilerine baktığımızda hâtîmenin giriş bölümü kadar ihmal edilmediği, ayrı bir başlıkla mesneviden ayrılmamış ve az sayıda beyitle ifade ediliyor dahi olsa hâtîme fonksiyonunda bir kısmın varlığı görülür. Bunun istisnası Örfî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u ile Enderunlu Fâzıl'ın *Defter-i Aşk*'ıdır. Eserlerde hâtîme ya da hâtîme fonksiyonunda bir bölüme rastlanmaz. *Hüsn ü Aşk* iki, *Cân u Cânân* ise yedi ayrı başlıkla klasik dönem mesnevilerine en benzer hâtîmelere sahip mesneviler olarak karşımıza çıkar.

5) Mesnevi içinde farklı nazım şekil ve türlerinin bulunması, olay örgüsü içinde kimi zaman kahramanların kimi zaman anlatıcının ağzından söylenen çoğu gazel formunda nazım şekilleri Fars mesnevilerinde de görülür. Klasik dönem mesnevilerinde, mesnevi içinde en çok gazel, sayıca daha az olmak üzere kıt'a, nazım ve musammat şekillere rastlanır. 18. yüzyılda aşk ve macera konulu mesnevilere baktığımızda mesnevi içinde farklı nazım şekillerinin kullanımında da klasik dönem özelliklerinden uzaklaşıldığı görülür. Aşk ve macera konulu mesneviler içinde konunun işlendiği asıl kısımda farklı nazım şekillerine rastlanmayan mesneviler sayıca yarıdan fazladır. Örfî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unda beş beyitlik 1 gazel, Ahmed Mürşidî'nin *Yûsuf u Züleyhâ*'sında sekiz beyitlik 1 gazel ile gazel başlığı taşımasına rağmen altı bentlik 1 muhammes ve üç bentlik 1 murabba görülür. *Hüsn ü Aşk*'taki tek farklı nazım şekli □ardiyedir. Mesnevide altı bentlik 4 tardiyeye bulunur. *Hüsn ü Aşk*'a nazire olarak yazılan *Cân u Cânân*'da ise, yedi ve dokuz beyitlik 2 gazel, altı bentlik 1 muhammes, 3 tardiyeye, 1 nazım, 1 rubaî, 1 terki-bend yer alır. 18. yüzyılda aşk ve macera konulu mesnevilerde, mesnevi içindeki farklı nazım türünün tek örneği ise *Hüsn ü Aşk*'taki 4 sâkînâme'dir.

6) Bu yüzyılda aşk ve macera konulu mesnevilerin beyit sayıları azalmıştır. Bu grup mesneviler içinde beyit sayısı en fazla olanı Ahmed Mürşidî'nin *Yûsuf u Züleyhâ*'sı (2590 beyit); beyit sayısı en az olan da Örfî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'udur (214 beyit). Beyit sayılarının azalmasının sebepleri arasında giriş kısımlarının çok kısılması ya da tamamen ortadan kalkması ve mesnevi içindeki farklı nazım şekil ve türlerinin olmaması ya da çok az sayıda örnekle yer alması da bulunmaktadır. Mesnevi içinde yer alan farklı nazım şekillerinin mevcut olduğu örneklerde musammat şekillerin göze çarpması dönemde rağbet bulan murabbaların bestelenmesi/şarkı ile de ilintili olabilir.

7) Münazara tarzında aşk konulu bir mesnevi olan Şevkengîz de, münazara türünde kavram ya da nesnelere yerine iki kurgusal kahramanı yerleştirmesi dolayısıyla münazaranın bu yüzyılda yaşadığı değişim olarak düşünülebilir (Süreli 2007: 4).

18. yüzyıl, mesnevi edebiyatının nicelik, özellikle de nitelik açısından başarılı örnekler veremediği bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Bu yüzyılda, içinde sanat yönü ön planda olan ve okuyucunun edebî zevkine hitap eden aşk ve macera konulu mesnevilerin sayıca azlığı (12) ve mevcut mesnevilerin de şekil ve içerik özellikleri açısından klasik dönem mesnevilerinden uzak olduğu görülmüştür. Dolayısıyla 18. yüzyıl Türk edebiyatı, mesnevi penceresinden bakıldığında klasik edebiyat ilkelerinin çözüldüğü klasik sonrası bir devir olarak düşünülebilir.

KAYNAKÇA

- ARSLAN, Mehmet (1999), *Subhî-zâde Feyzî Hamse*, Dilek Matbaacılık, Sivas.
- AYAN, Gönül (2009), “Anadolu Sahasında Yazılan Bazı Yûsuf u Züleyhâ Mesnevilerinde Sebeb-i Telifler”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, V. 4/3, Spring, s. 227-272.
- BİLKAN, Ali Fuat (2004), “Nazım (Orta Klasik Dönem)” *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, C. 5, AKM Yay., Ankara.
- DANKOFF, Robert (1984), “The Lyric Romance: The Use of Ghazals in Persia and Turkish Masnavis”, *Journal of Near Eastern Studies*, V. 43, January, N. 1, Chicago, s. 9-25.
- ERCAN, Özlem (2002), “Kâmî Mehmed Efendi ve Fîrûznâme”, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 3, s. 115-136.
- GİBB, E. J. W (1998), *Osmanlı Şiir Tarihi*, (çev. Ali Çavuşoğlu), Akçağ Yay., Ankara.
- GÜRER, Abdülkadir (2008), “Tardiyye Bir Nazım Şekli Midir?” *Journal of Turkish Studies TUBA*, S. 32/1, s. 241-249.
- GÜRGENDERELİ, Müberra (2002), “Edirneli Örfî'nin Leylâ vü Mecnûn'u”, *İlmî Araştırmalar*, S. 14, s. 73-82.
- HORATA, Osman (2002), “Zihniyet Çözülüştünden Edebî Çözülüşe: Lâle Devri'nden Tanzimat'a Türk Edebiyatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.11, Ankara, s. 573-592.
- HORATA, Osman (2004), “Nazım (Son Klasik Dönem)”, *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, AKM, Ankara.
- HORATA, Osman (2006) “Son Klasik Dönem (1700-1800) Şiir”, *Türk Edebiyatı Tarihi* (editör: Talat Sait Halman), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., İstanbul.
- KADIOĞLU, İdris (2009), *Diyanet İşleri Başkanlığı Ahmedî Yûsuf u Züleyhâ*, (İnceleme-Metin-Dizin-Sözlük), KTB e-kitap, Ankara.
- KARTAL, Ahmet (2011), “XVIII. Yüzyıl Klasik Türk Edebiyatı Mesneviler”, *Turkish Studies*, C. 6/1, Kış 2011, s. 211-234
- KAVRUK, Hasan (2003), *Türkçe Mesnevilerde Sebeb-i Telif*, Özserhat Yayıncılık, Malatya.
- KÖKSAL, M. Fatih (2011), *Mevlid-nâme*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara.
- KURU, Selim S. (2005), “Biçimin Kıskaçında Bir Tarih-i Nev-İcad: Enderunlu Fâzıl Bey ve Defter-i Aşk Adlı Mesnevisi”, *Şinasi Tekin'in Anısına Uygurlardan Osmanlı'ya*, İstanbul.
- MENGİ, Mine (1994), *Eski Türk Edebiyatı Tarihi / Edebiyat Tarihi-Metinler*, Akçağ Yay., Ankara.
- OKAY, Orhan -Hüseyin AYAN (1992), *Hüsn ü Aşk*, Dergâh Yay., İstanbul.
- ÖZGÜL, Kayahan (2006), “Şark Ekspresi'yle Garb'a Sefer”, *Türk Edebiyatı Tarihi* (editör: Talat Sait Halman), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., İstanbul.
- ÖZYILDIRIM, Ali Emre (2009), “Sergüzeştâmeler Üzerine Hasbihâl veya Hasbihâlin Sergüzeşti”, *Nazımdan Nesire Edebî Türler-25 Nisan 2008 Bildiriler*, İstanbul.

- SÜRELLİ, Bahadır (2007): *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Şiirinde Değişim ve Sünbülzâde Vehbî'nin Şevk-engîz'i*, Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- ŞENTÜRK, Ahmet Atillâ - Ahmet KARTAL (2005), *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergâh Yay., İstanbul.
- ÜNVER, İsmail (1986), "Mesnevi", *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı -II (Divan Şiiri)*, S. 415-416-417, Ağustos-Eylül.
- ÜSTÜNER, Kaplan (2003), *Refî Can u Canan -İnceleme-Metin*, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul.